

ELŐSZÓ

1. A magyar és az egyetemes történet kapcsolatainak kutatása történettudományunk egyik jeles feladata. Múltunkat és mai helyzetünket nem lehet igazán megérteni anélkül, hogy ne ismernénk a bennünket körülvevő vagy körülvevő szűkebb és tágabb világot. A magyar történetírás az elmúlt években törekedett arra, hogy Közép- és Kelet-Európa, de más európai régiók, sőt más kontinensek történetét is feldolgozza önállóan és kapcsolataink szempontjából. Ez a kifelé fordulás nemcsak ismeretbeli gazdagodást, hanem szemléleti változást is jelentett, szembefordulást azzal a provinciális bezárkózással, amely hosszú időn keresztül jellemezte a magyar historiográfiát, és táplálta a nacionalista köztudatot. A szélesebb történeti környezet tudományos megismerésének igénye és a közvélemény formálásának szüksége vezette azt a történész-munkaközösséget is, amely magára vállalta Erdély történetének megírását a legrégibb időkől napjainkig.

2. E terület történetének vizsgálata természetesen nem pusztán a környezet megismerésének igényével magyarázható, hanem azzal is, hogy Erdély története hosszú évszázadokon keresztül összefonódott a magyar nép történetével. A középkorban e tartomány a magyar állam része volt. A török függésében élő erdélyi fejedelemség külön állami léte a 16. és 17. században, a 17. század végétől 1867-ig pedig a Habsburgok fennhatósága nem jelentette a kapcsolatok megszakadását Magyarországgal. A 16—17. században a Magyar Királyság egyes részei Erdélyhez tartoztak, a népmozgalmak, a gazdasági és kulturális szálak végig összefűzték a határ menti területeket, s a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség újraegyesítésére, meg-megújuló változatokban, századok során határozott törekvések jelentkeztek. 1848-ban az erdélyi országgyűlés kimondta az uniót Magyarországgal, igaz, a nem magyar nemzetiségek jelentős részének ellenzésével, de a két ország politikai egységének történeti tudata és a társadalmi haladás jegyében. 1867-től Erdély az Osztrák—Magyar Monarchia keretében Magyarországhoz tartozott, majd 1918-tól Romániához. 1940-ben Észak-Erdélyt Magyarország kapta meg a második bécsi döntésben, majd 1944 végétől ez a rész is ismét Romániához

tartozik. A hatalomváltozások mind a mai napig nem szakították meg a kulturális és a személyi kapcsolatokat Erdély és Magyarország között.

Az Erdélyi Fejedelemségnek katonai, gazdasági és kulturális kapcsolatai voltak Moldvával és Havasalfölddel is. Míg Magyarország esetében etnikai szempontból a magyarság volt az összekötő kapocs, Havasalföldet és Moldvát illetően a románság. A modern polgári nemzeteszme megjelenése előtt az etnikai kapcsolat elsősorban a nyelvi-kulturális érintkezést segítette, magukat az állami viszonyokat nem befolyásolta. A 18. század végétől a nemzetállam koncepciójában már meghatározó tényező lett a románok lakta területek egyesítésének gondolata, megvalósítására azonban csak az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásakor kerülhetett sor.

Erdély harmadik nemzetisége, a szász, igyekezett a maga autonómiáját biztosítani, kihasználva a 17. század végétől a Habsburg-hatalom adta előnyöket mind a magyarokkal, mind a románokkal szemben, időnként a magyar—román ellentéteket is, de önálló állami létre nem törekedhetett. Kulturális szempontból elsősorban a protestáns német világ felé tájékozódott.

3. Erdély gazdasági és társadalmi fejlődését évszázadokon keresztül a feudális formáció makacsul megmaradó sajátosságai jellemezték. A kapitalista átalakulás későn kezdődött el, s elmaradt a magyarországihoz képest is, de megelőzte a román fejedelemségeket és általában a keletebbre és délebbre fekvő országokét. Az elmaradottság a különböző etnikumokat eltérő módon érintette. A nemesség, amelynek többsége magyar volt, igyekezett fenntartani kiváltságait, s a túlnyomó rész elsősorban a magyarországi fejlemények hatására volt kénytelen elfogadni 1848-ban a reformokat. A szász polgárság, mely éppen a középkorias jellegű városi fejlődésben járt elől, a maga különállását igyekezett végig megőrizni, mégpedig ugyancsak jórészt feudális keretek között. A jobbágyok egy része magyar vagy szász volt, de a románok idővel többségbe kerültek. A régebben megtelepedett telkes jobbágyok helyzete természetesen kedvezőbben alakult, mint a zselléréké vagy pásztroké. Specifikus tényezőt jelentett a társadalmi fejlődésben a 16. században jobbágyi sorba süllyedt, a 17. században felszabadult, majd a 18. században határőri szervezetben katonáskodó szabad székely, valamint a 18. századtól a határőrvidéki román katona.

4. A gazdasági-társadalmi ellentétek Erdélyben éppúgy, mint Közép- és Kelet-Európa más részein, etnikaiakkal párosultak, s ezek a nemzeti ellentéteket jelentősen befolyásolták, annak ellenére, hogy a különböző etnikumokhoz tartozó osztályok sorsa hasonló volt, és érdekeik közösek. A románok esetében ezeket az ellentéteket kiélezte az a tény, hogy az uralkodó osztályban a román etnikum aránya csekély volt, s még a 19. században is elsősorban az egyházi értelmiségből került ki. A jobbágyság román tömegei nemcsak általában az elnyomókkal, hanem a jórészt magyar uralkodó osztállyal találták szemben magukat, s ezért nemzeti tudatukat meghatározta

a társadalmi ellentét is. Ez a kettős szembenállás már jelentkezett az 1784-es parasztfelkelésben, szerepet játszott az 1848—49-es szabadságharcban, s később, a 19. század végétől az Erdély Romániához csatolását óhajtó román nemzeti mozgalomban.

5. A 16. századtól Erdélyre a vallási sokszínűség volt a jellemző, ami egyben több kultúrát is jelentett; ezek egy része Nyugat- és Közép-Európaéhoz, más része Bizánchoz, Dél-, illetve Kelet-Európaéhoz kapcsolódott, az egyik esetben a Magyar Királyságon, a másik esetben a román fejedelemségeken keresztül. Az egyetemes katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia határozták meg a magyar, román vagy szász kultúra jellegét, még ha a helyi sajátosságok differenciáló tényezőt jelentettek is, s vallás és etnikum nem mindig esett egybe. A magyarok körében a 16. század óta reformátusokat, katolikusokat, unitáriusokat egyaránt találunk, a románoknál a 17. század végétől görögkeletieket és görög katolikusokat, a németeknél lutheránusokat és katolikusokat.

A 18. század végétől a vallási elem a kultúrában háttérbe szorult, s a nyelvi-történeti mozzanat került előtérbe, amely lassan elnyomta az erdélyi államiság tudatát, és a fejedelemség határain túl élő, ugyanazon nyelvet beszélő népekkel való együvé tartozás érzését erősítette, a bármilyen vallású magyarokét a magyarországiakkal, a két különböző felekezethez tartozó románokét a Kárpátokon túliakkal.

6. A közép- és kelet-európai régióban a nemzeti államok kialakulása nemcsak a soknemzetiségű nagyhatalmak ellenállásába ütközött, hanem a szövevényes etnikai viszonyokba is. Az erdélyi magyar nemzeti tudaton belül társadalmilag retrográd és progresszív irányzatok egyaránt jelentkeztek. A progressziót gyakran lebéklyózták a nemzetiségi ellentétek, különösen akkor, ha ezek az adott állami keretben nem látszottak megoldhatóknak. A társadalmi haladás magyar képviselői nem mondtak le Magyarországot és Erdély uniójáról, és pedig nemcsak nemzeti okok miatt, hanem azért sem, mert csak magyarországi elvbarátaiktól remélhettek támogatást társadalmi programjuk megvalósításához. A retrográd erők viszont éppen a „román veszélyre” hivatkozva igyekeztek védeni kiváltságaikat. A magyar haladás polgári demokratikus és később szocialista képviselői a románokkal és a németekkel való együttműködést keresték, de e törekvéseket a kelet-közép-európai nemzeti állami fejlődés keresztezte.

7. A román nemzeti tudat a 18. század végén jórészt az erdélyi román értelmiség, az ún. erdélyi iskola hatása alatt alakult ki, s a politikai program előbb az egyenlő jogok biztosítását tűzte ki célul a Habsburg-birodalom keretei között, majd egy olyan nemzeti állam létrehozását, amely az összes románok egyesítését hozza el. A román nemzeti program arra alapozhatott, hogy Erdély a 18. századra román többségűvé vált, és hogy a nemzeti kérdést összekapcsolhatta a társadalmi haladás követelésével. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az erdélyi románság körében ne lettek volna a haladó mellett

retrográd erők, amelyek szövetségeseket kerestek maguknak, és pedig nemcsak Erdélyben vagy a román fejedelemségekben, hanem Bécsben is. Az 1784-es parasztfelkelés vezetői II. Józseftől, a felvilágosult abszolutizmustól várták sorsuk megváltozását, nem számolván azzal, hogy a császár súlyos megtorlással védi meg a feudális rend nyugalma. A román kiváltságosok többsége különben a maga részéről is elítélte a felkelést, s legfeljebb saját pozícióinak erősítésére használta fel magyar és szász társaival szemben. Az 1848–49-es erdélyi román mozgalom vezetői ugyancsak Bécshez fordultak, de most már megváltozott viszonyok között. A császári udvar az európai reakció egyik központja volt, a magyar szabadságharc pedig — minden belső ellentmondása ellenére — a kor nemzetközi közvéleménye szerint is a haladás zászlóvivője. Az ellentmondást a haladás román képviselői is felismerték, de a megegyezésre a kísérletek későn kezdődtek meg, a magyar kormány hibájából is, amely a nemzetiségi törekvéseket az egységes nemzetállam szempontjából ítélte meg. Az erdélyi román vezető körök 1849 után a bécsi abszolutizmusban kerestek támaszt, s ezzel maguk is hozzájárultak a nemzeti ellentétek élezéséhez.

8. Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés után a magyar uralkodó osztály meg akarta akadályozni a román etnikum politikai túlsúlyra jutását és főleg az egyesülést a Román Királysággal, s ezért elnyomó nemzetiségi politikát folytatott, a liberális elvek mindinkább háttérbe szorultak a kormányzásban. Ezzel a politikával szemben jogosan lépett fel az erdélyi román vezető réteg, amely a már említett okok miatt maga mögött tudhatta a paraszti tömegeket is. A magyar és román progresszió a századvégtől leginkább az erősödő erdélyi munkásmozgalomban találkozott, s együttműködésük fennmaradt a két világháború között is, amikor nem a magyar, hanem a román uralkodó osztály elnyomása ellen kellett küzdeniük. 1918-ban az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után a polgári demokratikus forradalom új helyzetet teremtett a nemzetek egymáshoz való viszonyának alakításában. 1919-ben a Magyarországi Tanácsköztársaság a nemzeti állammal szemben alternatívát ajánlott, a tanácsköztársaságok szövetségét, de a nemzetközi erőviszonyok és a nemzeti ellentétek meghiúsították e terv megvalósítását.

9. Amikor 1920-ban a trianoni békeszerződéssel Erdélyt a Román Királysághoz csatolták, a román uralkodó osztály, az egységes nemzeti állam ideológiájából kiindulva, a nemzetiségi kérdést az asszimilációs politika útján akarta megoldani. Magyarország uralkodó osztálya pedig — teljesen anakronisztikus módon — a soknemzetiségű, a feudális vonásokat őrző „történeti” magyar államot akarta feléleszteni, saját fölényének biztosításával. A magyar és román nacionalizmusnak ez a szembenállása megkönnyítette a hitleri Németország számára a két ország leigázását és egymással szembeni kijátszását. A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés megerősítette a nemzeti állam koncepcióját Közép- és Kelet-Európában, a szocializmus azonban elvileg újszerű viszonyokat tesz lehetővé a megváltozott társadalmi

berendezkedésű államok között, és ennek folytán új lehetőséget teremt a nemzetiségi kérdés rendezésére is.

10. Erdély harmadik etnikuma, a szászág, amely nem számíthatott arra, hogy külön államot hozzon létre, a dualista monarchiában szembe találta magát a magyar uralkodó osztály fölényre törekvő politikájával, s 1918 után elfogadta Erdély Romániához való csatolását. A hitleri Németország azután a szászokat és svábokat saját expanziós céljaira is felhasználta, ami sokaknak kitelepülését vagy elvándorlását vonta maga után, s ez Erdély etnikai képének lényeges változásához vezetett.

11. Erdély különleges figyelmet érdemel az egyetemes és regionális művelődéstörténet tanulmányozása szempontjából is, hiszen egyszerre példája a különálló fejlődésnek és a határokon kívüli nemzeti kultúrákkal való szoros kapcsolatnak. Közismert, hogy 1526 után a magyar kultúra a központi területekről jórészt a középkori állam széleire szorult, így Erdélybe is. A 16. és 17. században ez a terület a magyar kultúra egyik fellegetvára lett, és hatott az egész magyar művelődés fejlődésére. A reformáció magyar irodalma, a történeti és a memoáriróadalom, az erdélyi népi irodalom és művészet az egyetemes magyar fejlődés része. A 19. században nem lehet magyar irodalomról beszélni Jósika Miklós, Kemény Zsigmond vagy Gyulai Pál, magyar tudományról a két Bolyai, Körösi Csoma Sándor, Szilágyi Sándor, Brassai Sámuel említése nélkül. 1918 után Erdélyben sajátos magyar kulturális élet alakult ki, amelyet meghatároztak a romániai gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok, de amely kapcsolatban állt az egyetemes magyar kultúra fejlődésével is, s olyan alkotókat adott, mint Tamási Áron vagy Dsida Jenő. A mai romániai magyar kultúra közvetíti nemcsak az erdélyi, hanem a romániai valóság képét is, és ilyen módon híd szerepét játssza a két ország szellemi élete között.

12. Ami az erdélyi román kulturális fejlődést illeti, az — mindenekelőtt a 19. század első felében — meghatározó volt az egyetemes román kultúra szempontjából. Az erdélyi iskola történettudományi és nyelvészeti munkásságával alakította ki a modern nemzettudatot. A dákoróman kontinuitás elmélete a „történeti jog” tételének felhasználásával hozzájárult az összes románok egyesítését szolgáló politikai program kidolgozásához. A nyelv latin eredetének tudatosítása elősegítette nemcsak a nemzeti tudat erősítését, de a nyelv és az írásmód megreformálását és az anyanyelvi kultúra fejlesztését is. Az erdélyi románság nagy szerepet játszott a 19. század végén és a 20. század elején az új román szépirodalom kialakításában. A prózában elég Slavici, Agârbiceanu vagy Rebreanu, a költészetben pedig Goga vagy Blaga nevét említeni. A mai erdélyi román írók, művészek, tudósok hozzájárulása a román kultúrához jelentős, bár a helyi sajátosságok ma talán kevésbé érvényesülnek, mint 1945 előtt.

13. Az erdélyi szász kultúra művelődéstörténeti jelentőségét a reformáció, s főleg Honterus tevékenysége emelte ki. Később a szász értelmiség a német tudományossággal tartott élénk kapcsolatokat. A 20. század elején felfigyelt a szász szépirodalom és a művészetek sajátos fejlődésére, történetírásukra az egész német nyelvű kulturális világ.

14. A különböző kultúrák közt a századok során kapcsolatok alakultak ki, a hitújítás hatott minden etnikum nyelvi-kulturális fejlődésére, még a görögkeleti románokéra is. A különböző nemzetiségű értelmiségiek együttműködése a 18. században, sőt még a 20. század elején is egyik jellemző vonása volt az erdélyi életnek. A nemzeti ellentétek élesedésével a kapcsolatok meglazultak, de azok az erőfeszítések, amelyeket haladó mozgalmak fejtettek ki az együttműködés érdekében, nem lebecsülhető eredményeket hoztak, s ma is folytatható hagyományt jelentenek.

15. Erdély történetét megírni nem könnyű dolog. Az írásbeliség előtti korokra a régészeti leletek és a helynevek adnak bizonyos eligazítást, de ezek nem elégségesek arra, hogy rekonstruáljuk a gazdasági, társadalmi és főleg az etnikai viszonyokat. Csak a római hódítás idejétől kezd erőteljesebben tisztulni a kép. Külön problémát jelent a kora középkor, elsősorban a népvándorlás korának története, amely a feltevések széles körét teszi lehetővé az Erdély területén élő népek etnikai hovatartozását és megtelepedését illetően. Éppen emiatt feldolgozásunk a kritikailag megrostált egykorú írott források nyújtotta történelmi kereteket töltötte ki konkrétumokkal, ellenőrzött, valóságos régészeti leletekkel. A magyar honfoglalást követő első századok történeti anyaga is gyér, csupán a 13. századtól kezdve építhetünk okleveles adatokra. A későbbi korok megismerése szempontjából nehézséget jelent a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténeti kutatások egyenetlensége, viszonylagos elmaradottsága. Ez azt is jelenti, hogy e vállalkozás munkatársai nemcsak feldolgozott forrásanyagra és tanulmányokra támaszkodtak, hanem ahol lehetőségük volt, igyekeztek maguk is alap kutatásokat végezni a hiányok pótlására.

Megfelelő adatok és feldolgozások hiányában nem vállalkozhattunk arra, hogy 1918 után is részletes történeti összefoglalót adjunk: meg kellett elégednünk egy kitekintéssel, amely összefoglalja a gazdaság, a társadalom, a kultúra, az etnikai helyzet fő fejlődési jellegzetességeit.

Erdély történetét úgy írtuk meg, hogy mind a három etnikum sorsát és a közöttük lévő kapcsolatok alakulását igyekeztünk figyelemmel kísérni. A magyar mellett a román és szász történészek munkáira is támaszkodtunk. A feladatot nem könnyítette, hogy a különböző nemzetek történészei eltérő nézeteket fogalmaztak meg olyan kérdésekről, mint az egyes etnikumok kontinuitása, Erdély államiságának jellege a különböző periódusokban, állam és etnikum viszonya a történelem során; az osztályharc és a nemzeti

függetlenségi harc összefüggése a régióban és egész Európában, a soknemzetiségű és a nemzeti állam helye és szerepe.

A szerzők kutatásaik alapján kialakított egyéni véleményt mondanak el, a szerkesztés pedig nem is törekedett arra, hogy nézeteik mindig és mindenben egyezzenek. Így eltérnek a vélemények a magyar honfoglalás korabeli népesedési, etnikai viszonyokról, a magyarság letelepedésének irányáról és arányairól. Általában is elmondható, hogy a 18. századig nem állnak rendelkezésre megfelelő statisztikai adatok, amelyek a román, magyar és szász lakosság létszámát és egymáshoz viszonyított arányát pontosan tükröznék. Ezért a szerzők inkább csak becslésekre tudtak támaszkodni, amiből az is következik, hogy az egyes korszakok közötti etnikai változásokat sem tudták részletesebben meghatározni. Különböznek a nézetek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági gyarapodásának méreteiről a 17. században. Mutatkozik véleménykülönbség a magyar és román progresszió lehetőségeinek megítélésében a 19. és a 20. században. 1867 után a politikatörténet egyébként érthető túlsúlya háttérbe szorítja a művelődési törekvések bemutatását, ami felfogásbeli különbséget is mutat az előző részekhez képest. A művelődéstörténet egyes jelenségeit vagy személyeit különböző arányokban, terjedelemben mutatják be az egyes szerzők, a vitakérdéseket az irodalomban jelzik. Mégsem a véleménykülönbségek jellemzik a munkát, hanem a szerzőknek az a közös szemlélete, hogy a történelmi tényeket kell tekintetbe venni, és a történetiség jegyében, tehát az adott kor körülményeinek figyelembevételével kell elemezni és értékelni. Elvetnek minden olyan redukcionizmust, amely a legrégebb időktől kezdve az etnikai tényezővel próbálja magyarázni a történelmi folyamatokat, vagy egy olyan finalizmust is, amely a 20. századból kiindulva akarja meghatározni a régebbi korok jellemzőit és az azokon átnyúló tendenciákat. Szemléletünket a történeti materializmus alapkategóriáinak alkalmazása jellemzi, miután meg vagyunk győződve arról, hogy a történelem elsősorban a társadalmi haladás és az ezzel szemben fellépő erők küzdelmeinek története, még ha ezek a küzdelmek szoros kapcsolatban vannak is a különböző etnikumok, népek és nemzetek fejlődésével, s a 18. század végétől a nemzet, a nemzeti állam kialakulásával fonódnak össze. Alapállásunkat meghatározta az a relatív történelmi optimizmus is, amely feltételezi, hogy az új társadalomfejlődés hozzá tud járulni a szocialista nemzetek kialakulásához, az egykor szemben álló nemzetek közeledéséhez és együttműködéséhez. Örömmel üdvözlőnénk annak lehetőségét is, ha e változás nyomán román, szász és magyar történetírók együtt írnánk meg Erdély történetét, és együtt mondanánk el azt, ami közös és eltérő népeink fejlődésében és ennek megítélésében.